

Проф. І. Ю. Робак, доц. В. А. Альков, доц. Г. Л. Демочко

Харківський національний медичний університет
Кафедра суспільних наук

Історія медичного повсякдення як проєкційний напрям історико-медичних розвідок

XXI століття розпочало добу, в якій людська особистість стає головною суспільною цінністю. У сучасній історичній науці поступово на перший план виходить антропологічний підхід, що в центр історичного дослідження ставить не великі спільноти (народи, держави, класи, стани, громадські об'єднання тощо), а саме людину з її різноманітними життєвими явищами. Антропологічним підходом сформовано новий напрям розвитку історичної науки — історія повсякдення, у межах якого ведуться дослідження умов життя людей, конкретних явищ побутового порядку в тому чи іншому історичному просторі. Саме повсякденні турботи врешті-решт виступають «рушіями і мотиваційними чинниками людської діяльності та самоорганізації» [1, с. 36]. Ба більше, провідний український історіограф О. Удод схарактеризував сучасну ситуацію таким чином, що історія повсякдення з екзотичного модного напрямку поступово перетворилася на провідний напрям української історіографії [2, с. 6]. Стрімка і потужна реабілітація буденності в гуманітаристиці, що сталася на хвилі демократизації суспільного життя, і визнання за нею фундаментального характеру, нагально потребує її академічного вивчення [3, с. 9]. Сучасне постання повсякденнознавчого напрямку в Україні — не лише реакція на гносеологічні наукові виклики та аксіологічні запити суспільства, а й відновлення тривкості людинознавчого напрямку класичної української історіографії [4, с. 8]. Цей процес має методологічні перспективи і для історії охорони здоров'я.

Відповідно, **метою статті** є обґрунтування нового напрямку історико-медичних досліджень — історії медичного повсякдення, визначення його предмету,

дослідницьких завдань, наукового інструментарію, зв'язку з іншими дисциплінами.

Літературний огляд. Історія медицини (мається на увазі та її складова, яка отримала назву «соціальна історія медицини») не може стояти осторонь процесу зміни пріоритетів сучасної історіографії. Адже медицина завжди була розгорнута обличчям до конкретної людини. Дослідниця теоретичних проблем історії повсякдення О. Коляструк відносить лікування до репродуктивно-забезпечувальної сфери повсякдення поряд із трудовою, дозвіллево-відпочинковою, приватно-родинною та комунікативно-громадською сферами [5, с. 172]. А В. Молчанов вказує серед факторів життєвого рівня містян медичне забезпечення одним із невід'ємних [6, с. 279]. Тому перспективність повороту напрямку досліджень вітчизняних соціальних істориків медицини в бік історії повсякдення беззаперечна. Такий поворот означає перехід з макрорівня на мікрорівень. І в центрі дослідження опиняються не глобальні процеси, а людина — вчений, лікар, пацієнт.

На Заході звернення до такої історії відбулося дещо раніше. Видатний історик медицини А. Зігерист вже в 1951 році відзначав значимість більш широкого соціального контексту для розуміння історії розвитку медицини і вказував на необхідність вивчення точки зору пацієнтів [7] — понад ніж за тридцять років до програмної статті не менш видатного соціального історика медицини Р. Портера. Сьогодні визнання ролі пацієнта як активного учасника процесу медичної взаємодії є загалом характерним для соціальної історії медицини. Вищезгаданий класик «історії медицини знизу» Р. Портер зазначав, що для лікування потрібні щонайменше двоє — хвора людина, а також

лікар; і з цієї причини можна стверджувати, що історія лікування повинна головно говорити про двосторонні відносини лікарів і пацієнтів. До того ж, ці стосунки часто являють собою складні соціальні ритуали, що включають сім'ю і громаду, зокрема самодопомогу і допомогу громади. Історія пацієнтів, на його переконання, може відновити людське обличчя історії медицини [8, р. 175, 194]. «Історія медицини знизу» — це і є історія медичного повсякдення, для якої характерна і впізнавана риса, коли голос надається «маленькій людині», як незвичайній, так і пересічній [9, с. 222]. Заклик Портера повернути голос безмовним мав надзвичайний відзвук, становлячись не тільки обов'язковим посиланням, а й класичним зразком. Але пропозиція Портера і досі не була почутою повною мірою. Навіть сьогодні, через 37 років по виході його програмної статті, у деяких сферах вона є «цікавинкою», а в інших просто заявлена [10, р. 1]. Хоча є й окремі специфічні твори [11].

Історія медичного повсякдення як напрям. Передусім, серед завдань розвідок з напряму можуть бути такі: реконструкція санітарних умов проживання пересічної більшості населення, його захворюваності, способів лікування та медичного обслуговування; аналіз проблеми ставлення населення до медичної допомоги та повсякденних медичних практик на різних часових проміжках; якість та доступність медичної допомоги (матеріальна, територіальна, ментальна); дослідження впливу медикалізації на перебіг медичного повсякдення людей; окреслення медико-культурних стереотипів і образів медиків та пацієнтів, змін в їхній поведінці, основних проблеми надання медичної допомоги населенню, побуту медиків та пацієнтів у повсякденному ключі, їхніх взаємовідносин; характеристика медичної культури населення у визначених хронологічних і територіальних межах тощо.

Історія повсякдення забезпечує перехід від аналізу абстрактних процесів і структур до аналізу конкретної ситуації. Політологи та соціологи називають це ситуаційним аналізом [4, с. 9]. Одним із ключових в історії повсякдення взагалі та історії медичного повсякдення зокрема є поняття «поведінка», яке відображає специфіку конкретної історичної епохи й зміни, що відбувалися в ній. Поведінка медиків та пацієнтів, їхні взаємовідносини, сприйняття медичної допомоги, її умови, якість і доступність наразі привертають увагу дослідників історії повсякденного життя.

О. Коляструк вказує, що повсякдення включає, передусім, комунікативні практики (правила і схеми взаємодії, рольову ідентифікацію), значення тілесно-побутових практик і взаємодії з їх приводу. Це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їхній спільний, комунікативний світ [12, с. 51; 5, с. 171]. Тому розгляд медичного повсякдення у вигляді комунікації «цілитель-пацієнт» виглядає перспективним.

Одним з найважливіших понять соціальної історії медицини став термін «медикалізація», що від-

носиться до супутніх професіоналізації медицини процесів. У загальних рисах медикалізація означає монополізацію медициною права визначати «справжні» потреби людини, поширювати свою компетенцію на різні соціальні та культурні проблеми, які раніше вважалися моральними або правовими, встановлювати «науково обґрунтовані» стандарти життя і поведінки. З іншого боку, медикалізація характеризується проникненням у масову свідомість медичної мови і стилю мислення, медичних концепцій і уявлень про причини, форми протікання і лікування хвороб, зростанням залежності від медицини у повсякденному житті. Для історії повсякдення це дуже серйозна знахідка, що безпосередньо впливала на життя людей і сприйняття медичної допомоги. Тому широке застосування терміну і аналіз даного явища крізь призму людинознавчої парадигми є цілком природним.

Характерним для історії повсякдення є те, що вона спирається як на суто історичні методи та принципи дослідження, так і на міждисциплінарні запозичення [13, с. 388]. Це ж саме стосується історії медичного повсякдення. Вона настільки міждисциплінарна, що розмежувати її на одному дослідницькому полі з її «родичами» часом неможливо. Вона поєднує дослідницькі підходи своїх «батьків» — історії медицини та історії повсякдення, які, в свою чергу, також вкрай міждисциплінарні. Так, історія медицини послуговується як суто історичним інструментарієм (методи, джерела, термінологія тощо), так й інструментарієм, притаманним природничим і медичним дисциплінам. Що стосується суто історичних дисциплін, то дослідження історії медицини здійснюються в межах декількох з них (соціальна історія, історія науки й техніки, історична антропологія, біографістика, просопографія, урбаністика, краєзнавство, пам'яткознавство) [14]. І всі вони мають свій науковий інструментарій, тобто способи, прийоми й засоби, які в різних комбінаціях використовуються для досягнення дослідницьких цілей. Важливою частиною інструментарію є методи дослідження. І вищезазначені дисципліни, крім власних методів, широко застосовують методи інших споріднених і суміжних наук — медичної антропології, демографії, соціології, психології, статистики, літературної критики та семіотики тощо. Саме такий синтетичний інструментарій дозволяє встановити достовірну картину історії медичного повсякдення. При цьому, міждисциплінарність означає не просто запозичення методів з інших дисциплін, але й конструювання міждисциплінарних об'єктів [3, с. 13]. Завдяки міждисциплінарному підходу і вивченню культурного й соціального контекстів з'явилася можливість поставити питання як суспільство сприймало лікарів і процедуру лікування, як змінювалося поняття здоров'я, в яких випадках людина зверталася за допомогою до лікаря, а в яких обходилася без неї.

Окремо зупинимось на медичній та історичній антропології, позаяк вони є найближчими до історії медичного повсякдення, можна сказати, спорідненими з нею науковими дисциплінами. Близька до іс-

торії повсякдення медична антропологія несе в собі твердження про те, що культура формує людську поведінку (дієту, використання води, ведення вагітності та пологів, практики турботи про дітей та ін.), а остання, у свою чергу, готує людей до набуття ними певних хвороб. Здоров'я, хвороба і аспекти життя суспільства, пов'язані з турботою про здоров'я, артикулюються як культурні (символічні) системи, побудовані на значеннях, цінностях, поведінкових нормах тощо. Під безпосередньо медичною антропологією розуміється дослідження різних медичних субкультур. У рамках цього підходу дослідницький інтерес представляє культура лікарів як професійної групи, культура спілкування лікарів, пацієнтів та їхніх родичів тощо. Повсякденні реакції та практики людини, пов'язані з турботою про здоров'я, а не тільки «драматичні і ритуалістичні» моменти лікування, є важливими з точки зору цього напряму завданнями досліджень. Мається на увазі те, як люди реагували на хворобу і як з нею боролися, медицина як інтегральна частина культури, ідея про те, що всі аспекти хвороби підпадають під вплив культури [15, р. 96–97]. Медична антропологія вивчає, як люди в різних культурах і соціальних групах пояснюють причини поганого здоров'я, форми лікування, яким вони довіряють, і те, до кого вони звертаються, коли хворіють. Вона досліджує зокрема народну культуру здоров'я та побутові практики його охорони, досвід хвороби та соціальні відносини під час неї [16]. І це робить її ще ближчою до історії медичного повсякдення. Суперечки щодо гуманітарного та біологічного в медичній антропології точилися від самої її появи. Не пристаючи до будь-якої зі сторін, один із класиків медичної антропології Дж. Руні окреслив поведінкову складову, принципову для історії повсякдення, як провідну. Тому він включає до цілей медичної антропології розуміння ролей медичного персоналу та пацієнтів. Зауважимо, що інтерес найбільший у галузі психічних захворювань та поведінкових проблем, де культурні фактори більш очевидні [15, р. 95, 98]. У рамках медичної антропології сформувалася ціла наукова традиція досліджень взаємовідносин медиків і хворих. Її історична складова ще більше наближає медичну антропологію до історії повсякдення. А деякі дослідники взагалі історію повсякдення ототожнюють з історичною антропологією [17, с. 199]. Неслушно (як буде визначено далі), проте й небезпідставно. Адже соціальні історики мають постійно показувати, що лікар-практик, як і лікар-дослідник, не живе у вежі зі слонової кістки, що на його діяльність істотно впливають держава, сім'я, його колеги та молодший медичний персонал, пацієнти. Однієї історії пацієнта недостатньо, в історичний наратив мають бути включені всі учасники медичної практики.

Розробка єдиної методики дослідження хвороби може бути здійснена в рамках культурологічного підходу, який вивчає людину і культуру комплексно і в зв'язку з іншими культурними феноменами. Тому в медичній антропології висловлюється теза про те, що людина завжди мала свій власний погляд на світ, жит-

теві ситуації, причому він визначався різними факторами: соціальним становищем, рівнем освіти, культурними традиціями тощо при загальних уявленнях, характерних для тієї чи іншої історичної епохи. Саме в такому історико-культурному ракурсі, різноманітному і суперечливому, продуктивно для теорії і практики розглянути хворобу і ставлення до неї.

Реалізація культурологічного підходу, серцевиною якого є людинознавча ідея, вимагає осмислення пізнавальних можливостей новітніх дослідницьких напрямів (історії приватного життя, інтелектуальної, гендерної історії тощо) [3, с. 12]. Зокрема, Р. Портер пропонує деякі методи та підходи до розробки альтернативної історії медицини, багато в чому написані з точки зору пацієнта. При цьому, Портер закликає не сентименталізувати страждання пацієнта. Помилкою, яку періодично робить феміністична історія, є стверджувати, наприклад, що перед вторгненням акушерів-чоловіків жінки народжували «природно, без болю» [8, р. 176, 182]. На думку його послідовників, хворобу слід розуміти не лише як біологічний факт, але і як соціальне явище, що включає власні практики та ритуали. Слід зосередити увагу не лише на лікуванні, а й на догляді; не тільки на досягненнях лікарів, а й на всьому досвіді пацієнтів [10, р. 3].

Методи вивчення проблем здоров'я, особливо ті, що стосуються епідеміології, роблять акцент на кількісному аспекті, тоді як історики, зазвичай надають перевагу ряду методологій, які можна вважати якісними [18, р. 667]. Міждисциплінарність підходів історії повсякдення вимагає залучення і того, й іншого. Як приклад, важливість очевидно якісного мікроісторичного підходу в дослідженні повсякдення визначається тим, що він дозволяє взяти до уваги безліч приватних доль. Але без їх сукупного аналізу і виходу на макрорівень це дещо беззмислово. При вивченні повсякдення рекомендовано сполучати методи мікро- і макрорівнів історичного дослідження [3, с. 20; 19, с. 35]. На думку О. Удода інколи макроісторія може сказати про суть повсякденного життя набагато більше і об'єктивніше, ніж самі деталі повсякдення, його структура [2, с. 8]. Для історика повсякдення мікроісторія є методом, натомість дослідницьким полем мікроісторії є історія повсякдення [20, с. 232].

Серед методів історії повсякдення збір і запис «життєвих історій», інтерв'ю всіх видів є не просто збиранням матеріалів, але в ряді випадків створенням нового виду джерела — «вторинного». Зрозуміло, що «усна історія» найбільш релевантна для дослідження недавнього минулого.

Продуктивною для вивчення історії медичного повсякдення може стати й концепція медичного ринку, що передбачає наявність безлічі альтернативних форм лікування, доступних хворому, з яких він і робить свій усвідомлений вибір, необов'язково на користь «вченого» медика. Лікуванням, крім лікарів, могли займатися цирульники, знахарі-травники, костоправи, сповитухи, коновали, чаклунки, священики та мандрівні виривателі зубів.

Висновки. Таким чином, під історією медичного повсякдення ми розуміємо науковий напрям соціальної історії медицини, який осягає медичну буденність. В її рамках досліджуються, по-перше, санітарні умови проживання, захворюваність, способи лікування, медичне обслуговування населення в певний історичний період на побутовому рівні, а також

його ставлення до цих чинників, що виражалося в поведінкових проявах; по-друге, повсякденний світ лікувального персоналу; по-третє, комунікативні практики лікувальника і пацієнта. У такій дефініції, на наш погляд, окреслені перспективи подальших досліджень в царині історії медичного повсякдення.

Список використаної літератури

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Ін-т історії України, 2003. 340 с.
2. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 6–9.
3. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія. 2011. № 982. Вип. 44. С. 8–21.
4. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2012. Вип. 17. С. 5–9.
5. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: проблема постановки й окресленості в сучасній гуманітаристиці // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2009. Вип. 15. С. 170–173.
6. Молчанов В. Життєвий рівень населення міст // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). К. : Інститут історії України, 2019. С. 279–329.
7. Sigerist H. E. A History of Medicine. Vol. 1. New York: Oxford University Press, 1951. 564 p.
8. Porter R. The Patient's View: Doing Medical History from below // Theory and Society. 1985. Vol. 14. No. 2. P. 175–198.
9. Сахновський О. Історія повсякденності як втілення «антропологічного повороту» у вивченні минулого в західній гуманітарній традиції // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2013. Т. 25-26. С. 218–223.
10. Vasouliou-Viau A., Fauvel A. The Patient's Turn. Roy Porter and Psychiatry's Tales, Thirty Years on // Medical History. 2016. Vol. 60(1). P. 1–18.
11. Weatherall M. Writing Patients' Histories // Brain: a Journal of Neurology. 2013. No. 136. P. 2918–2921.
12. Коляструк О. А. Апологія історії повсякденності // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2010. Вип. 17. С. 46–55.
13. Коляструк О. А. Історія повсякденності в Україні: проблема становлення і легітимізації // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2010. Вип. 18. С. 387–391.
14. Робак І. Ю. Міждисциплінарність історії медицини та обмеженість сучасного вітчизняного історико-медичного простору // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. 2021. № 1. С. 47–50.
15. Roney J. G. Medical Anthropology. An Introduction // Journal of the National Medical Association. 1963. Vol. 55. No. 2. P. 95–99.
16. What is Medical Anthropology? [Electronic source] // Society for Medical Anthropology. URL: <http://www.medanthro.net/about/about-medical-anthropology/>
17. Шауренко А. В. Історія повсякденності: від європейського досвіду до вітчизняних практик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 199–202.
18. Perdiguero E., Bernabeu J., Huertas R., Rodríguez-Ocaña E. History of Health, a Valuable Tool in Public Health // Journal of Epidemiology and Community Health. 2001. No. 55. P. 667–673.
19. Орлов И. Б. История повседневности: смерть или новое рождение? // Преподавание истории в школе. 2008. № 3. С. 32–38.
20. Коляструк О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. 2009. Вип. 16. С. 231–238.

Історія медичного повсякдення як проєкційний напрям історико-медичних розвідок

Проф. І. Ю. Робак, доц. В. А. Альков, доц. Г. Л. Демочко

Харківський національний медичний університет

Кафедра суспільних наук

У статті обґрунтовується перспективність нового напрямку історико-медичних досліджень — історії медичного повсякдення, визначаються його предмет, дослідницькі завдання, науковий інструментарій, зв'язок з іншими дисциплінами. Автори доходять висновку, що під історією медичного повсякдення слід розуміти специфічний науковий напрям соціальної історії медицини, в межах якого досліджуються, по-перше, санітарні умови проживання, захворюваність, способи лікування, медичне обслуговування населення в певний історичний період на побутовому рівні, а також його ставлення до цих чинників, що виражалося в поведінкових проявах; по-друге, повсякденний світ медичного персоналу; по-третє, комунікативні практики лікувальника і пацієнта.

Ключові слова: антропологічний підхід, «історія низу», історія повсякдення, методологія, соціальна історія медицини.

History of medical everyday as a projectional direction of historical and medical studies

Prof. Ihor Robak, Ph.D Volodymyr Alkov, Ph.D Hanna Demochko

Kharkiv National Medical University

The article substantiates the prospects of a new direction of historical and medical research, the history of medical everyday, defines its subject, research tasks, scientific tools, and connection with other disciplines. The authors have come to the conclusion that History of Medical Everyday is to be understood as a specific scientific branch of Social History of Medicine, within which, firstly, the sanitary living conditions, morbidity, methods of treatment, medical care of population in a certain historical period at the everyday life level are studied, as well as their attitude to these factors, which was expressed in behavioral manifestations; secondly, everyday world of medical personnel; thirdly, communicative practices of a medic and a patient.

Keywords: anthropological approach, «history from below», History of Everyday Life, Social History of Medicine, methodology.

Контактна інформація: Робак Ігор Юрійович —
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук
Харківського національного медичного університету,
м . Харків, 61022, пр . Науки, 4, (067)9300444, robak@ukr .net

Стаття до редакції надійшла 03.12.2022 р .